

DOI <https://doi.org/10.32782/2956-333X/2025-3-6>

**NIELEGALNA EKSPLOATACJA CZŁOWIEKA
JAKO GLOBALNE ZAGROŻENIE DLA BEZPIECZEŃSTWA:
SPECYFIKI PRZEJAWÓW PODCZAS KONFLIKTÓW ZBROJNYCH**

**ILLEGAL EXPLOITATION OF A PERSON AS A GLOBAL SECURITY THREAT:
FEATURES OF MANIFESTATIONS DURING ARMED CONFLICTS**

Oleksandr Sotula,

dr hab., prof., koordynator Wyższej Szkoły Nauk Społecznych i Bezpieczeństwa, Łódź, Polska
orcid.org/0000-0003-4633-4500
sotula64@gmail.com

Valeria Buchtojarova,

Ph.D. w dziedzinie prawa, główna specjalistka Prokuratury Obwodowej w Chersoniu,
Chersoń, Ukraina
orcid.org/0000-0002-2994-5097
lerakhristiuk@gmail.com

Summary. This article examines human exploitation as a transnational organized crime phenomenon that acquires specific characteristics during armed conflicts. The authors analyze the criminal-legal nature of exploitation, emphasizing its organized structure, cross-border dimensions, and the requirement for international cooperation in combating such crimes. Particular attention is given to the issue of civilian population involvement in activities directly or indirectly aimed at achieving military objectives in the context of the full-scale war initiated by the Russian Federation against Ukraine. The study presents empirical data from the 2022 survey conducted by “La Strada — Ukraine” and the 2023 Annual Report of the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights, identifying the most vulnerable categories including internally displaced persons, women with children, and individuals without documentation. The article proposes a practical definition of “use of a person in the context of armed conflict” as intentional involvement of civilians or other persons protected by international humanitarian law in performing combat, auxiliary, logistical, reconnaissance, or administrative tasks aimed at achieving military goals. The authors systematize forms of coercion and recruitment, including physical and psychological pressure, deception, exploitation of vulnerable status, and manipulation, based on the practice of the International Criminal Court and the European Court of Human Rights. The research substantiates the need to criminalize exploitative practices in armed conflicts and adapt approaches to their criminal-legal assessment in accordance with international humanitarian law standards.

Keywords: armed conflict, civilian population, coercion, exploitation, Geneva Conventions, human trafficking, international cooperation, international humanitarian law, internally displaced persons, organized crime, recruitment, Roman Statute, transnational crime, Ukraine, use of persons in armed conflict, vulnerable categories, war crimes.

1. Wprowadzenie

Z punktu widzenia charakteru karnego wykorzystywanie człowieka jest przestępstwem, które w znacznej liczbie przypadków ma charakter zorganizowany i często towarzyszy mu trwała forma przestępczej współpracy. Często czyny te zawierają element transnarodowy. Wynika to z faktu, że realizacja wykorzystywania wymaga starannej koordynacji działań pomiędzy uczestnikami, którzy mogą należeć do różnych struktur zorganizowanych grup przestępczych. Działania te obejmują rekrutację, przemieszczanie ofiar, organizację przepływów logistycznych i finansowych, a także ukrywanie działalności przestępczej, która często obejmuje terytorium kilku państw. W wielu przypadkach osoby narażone na wykorzystywanie są przemieszczane przez granice państwowe, co oznacza zaangażowanie wielu jurysdykcji narodowych. Ten transnarodowy aspekt znacznie komplikuje proces wykrywania, śledztwa i kwalifikacji tych przestępstw. Wymaga to aktywnej współpracy międzynarodowej, harmonizacji procedur karnych i tworzenia mechanizmów wzajemnego uznawania dowodów w celu zapewnienia skutecznego ścigania karnego bez względu na granice (Khrystiuk, 2023). Wykorzystywanie człowieka jako zjawisko globalnie

niebezpieczne wymaga zatem kompleksowej regulacji prawnej zarówno na poziomie krajowym, jak i międzynarodowym.

Jednocześnie globalizacja i rozwój technologii cyfrowych znacznie rozszerzyły możliwości organizacji przestępczych w wykorzystywaniu człowieka. Wykorzystanie mediów społecznościowych, internetu i nowych środków komunikacji umożliwia szybkie znalezienie potencjalnych ofiar, organizację ich przemieszczania i zapewnienie transakcji finansowych pomiędzy różnymi państwami. Komplikuje to pracę organów ścigania, wymaga ciągłego doskonalenia technik śledczych, tworzenia wspólnych międzynarodowych baz danych i szybkiej reakcji na nowe schematy działalności przestępczej. Konieczne jest również uwzględnienie różnic kulturowych, ekonomicznych i politycznych między państwami, ponieważ mogą one wpływać na skuteczność walki z przestępczością transnarodową.

Celem artykułu jest kompleksowa analiza wykorzystywania człowieka jako globalnego wyzwania bezpieczeństwa z naciskiem na specyficzne formy jej przejawu w warunkach konfliktu zbrojnego, szczególnie w kontekście wielkiej wojny Federacji Rosyjskiej przeciwko Ukrainie. Badanie ma na celu uzasadnienie karnego charakteru praktyk wykorzystywania związanych z angażowaniem ludności cywilnej w działania, które bezpośrednio lub pośrednio zmierzają do osiągnięcia celów wojskowych, z uwzględnieniem norm międzynarodowego prawa humanitarnego, szczególnie konwencji genewskich i Statutu Rzymskiego Międzynarodowego Trybunału Karnego.

2. Pierwsza część: Sytuacja ludności cywilnej oraz formy wykorzystywania w warunkach wojennych

W warunkach wielkiej wojny, którą rozpoczęła Federacja Rosyjska przeciwko Ukrainie, szczególnej aktualności nabiera problem angażowania ludności cywilnej w działania, które bezpośrednio i pośrednio zmierzają do osiągnięcia celów wojskowych. Obejmuje to angażowanie osób cywilnych w udział w działaniach bojowych, zapewnienie reżimu okupacyjnego lub pełnienie funkcji związanych z potrzebami wojskowymi. Podobna praktyka ma charakter systemowy i towarzyszy jej liczne naruszenia międzynarodowego prawa humanitarnego, w tym konwencji genewskich i ich protokołów dodatkowych. Czyny te są również częścią międzynarodowej odpowiedzialności karnej określonej w Statucie Rzymskim Międzynarodowego Trybunału Karnego.

Ludność cywilna staje się zakładnikiem sytuacji spowodowanej wojną: wiele osób straciło mieszkania, pracę i dostęp do podstawowych usług, co zwiększa ich podatność na różne formy wykorzystywania, w tym wojskowego. Angażowanie obywateli w działania związane z działaniami bojowymi czy zapewnieniem reżimów okupacyjnych często przebiega poprzez przymus, oszustwo lub wykorzystanie bezbronnej sytuacji osób. Takie naruszenia standardów międzynarodowych tworzą warunki do głębokiej traumy psychologicznej i długotrwałych negatywnych konsekwencji dla poszkodowanych i ich rodzin.

Działania ukierunkowane na wykorzystanie człowieka jako środka osiągnięcia celów wojskowych noszą znamiona zachowania wykorzystującego. Naruszają zasady ochrony ludności cywilnej podczas konfliktów zbrojnych, ponieważ traktują osobę nie jako autonomiczny podmiot, ale jako narzędzie do realizacji zadań wojskowych. Jest to sprzeczne z podstawowymi zasadami międzynarodowego prawa humanitarnego i wymaga zdecydowanej reakcji zarówno na poziomie krajowym, jak i międzynarodowym.

Taka praktyka prowadzi do masowych naruszeń praw człowieka, zmian struktury społecznej i spadku zaufania do instytucji państwowych. Brak odpowiedniego wsparcia i ochrony ze strony państwa może dodatkowo marginalizować poszkodowanych lub prowadzić do ponownego zaangażowania w niebezpieczne działania. Dlatego znaczenie ma podejście interdyscyplinarne do rozwiązania tego problemu – zaangażowanie prawników, pracowników socjalnych, lekarzy i psychologów w przewyższanie skutków wykorzystywania.

W 2022 roku organizacja „La Strada – Ukraina” zrealizowała badanie ukierunkowane na analizę czynników, które zwiększają ryzyko zaangażowania obywateli w sytuacje handlu ludźmi i wykorzystywania w kontekście wielkiej wojny. Badanie objęło 103 respondentów, którzy skontaktowali się z Krajową infolinią ds. przemocy domowej, handlu ludźmi i dyskryminacji ze względu na płeć, a także osoby, które samodzielnie wypełniły kwestionariusz online. Wyniki pokazały, że najbardziej podatni na ryzyko handlu ludźmi są osoby wewnątrzprzesiedlone, kobiety z dziećmi, osoby bez dokumentów i ci, którzy

planują wyjazd za granicę w celach schronienia czy zatrudnienia. Wśród głównych czynników ryzyka znalazły się niewystarczająca świadomość na temat bezpiecznej migracji, nieznajomość języków obcych, ograniczony dostęp do oficjalnych procedur ochronnych i pomocy prawnej, a także stres psychologiczny i dezorientacja (La Strada – Ukraine, 2025).

Istotnym obszarem pozostaje podnoszenie poziomu świadomości informacyjnej oraz dostępności pomocy doradczej dla osób znajdujących się w sytuacjach ryzyka. Organizacje państwowe i pozarządowe muszą koordynować swoje działania, zapewniając szybką reakcję oraz kampanie informacyjne o ochronie praw człowieka, bezpiecznej migracji, a także wsparciu finansowym, prawnym i psychologicznym dla ofiar.

Roczny raport Rzecznika Najwyższej Rady Ukrainy ds. Praw Człowieka za 2023 r. zwraca uwagę na znaczący wzrost liczby naruszeń praw człowieka, zwłaszcza w zakresie handlu ludźmi i wyzysku spowodowanych zbrojną agresją Federacji Rosyjskiej. Szczególną uwagę poświęca się podatności osób wewnątrznie przesiedlonych, kobiet, dzieci oraz osób na tymczasowo okupowanych terytoriach na ryzyko handlu ludźmi, w tym wyzysku seksualnego i pracowniczego. Raport podkreśla konieczność wzmocnienia środków identyfikacji i ochrony ofiar, jak również poprawy mechanizmów współpracy międzyresortowej w skutecznym zwalczaniu handlu ludźmi. Wskazuje się, że realizacja krajowego ustawodawstwa i zobowiązań międzynarodowych Ukrainy ma kluczowe znaczenie dla zapewnienia praw i wolności człowieka w warunkach wojennych (Verkhovna Rada of Ukraine Commissioner for Human Rights, 2024).

Wraz z rozwojem sytuacji w Ukrainie niezbędne jest zaangażowanie partnerów międzynarodowych, takich jak ONZ, OBWE, Międzynarodowa Organizacja ds. Migracji, w rozwiązywanie problematyki wykorzystywania ludzi. Implementacja zaleceń i doświadczeń innych krajów powinna przyczynić się do zwiększenia efektywności i odporności systemu ochrony praw człowieka. Znaczenie mają kwestie integracji ofiar w społeczeństwie, zapewnienia wykwalifikowanej pomocy medycznej i psychologicznej, wsparcia programów edukacyjnych i zawodowych dla stworzenia sprzyjających warunków reintegracji.

Konflikt zbrojny tworzy warunki nie tylko dla nielegalnego handlu bronią, amunicją czy narkotykami, ale także dla bezprawnych przemieszczeń osób. Wśród najbardziej podatnych na zagrożenie grup, które mogą stać się ofiarami szarego rynku, znajdują się osoby wewnątrznie przesiedlone i przymusowi uchodźcy z obszarów aktywnych działań bojowych, a także dzieci, które w wyniku wojny pozostały bez opieki rodzicielskiej.

Jednym z czynników przyczyniających się do wzrostu liczby przypadków wyzysku jest niewystarczająca uwaga służb społecznych wobec potrzeb przymusowych migrantów oraz osób, które utraciły rodzinę. Brak nadzoru, trudności adaptacyjne i ograniczony dostęp do programów socjalnych sprawiają, że grupy te stają się łatwym łupem przestępców. Wprowadzenie międzyresortowych mechanizmów ochronnych, poprawa ewidencji osób przesiedlonych oraz wykorzystanie technologii cyfrowych do monitorowania sytuacji może pomóc w zapobieganiu nowym przypadkom wyzysku i handlu ludźmi.

W tych warunkach wykorzystywanie ludzi nabiera charakteru systemowego, którego najpowszechniejszą formą jest handel ludźmi w celu dalszego wykorzystania w formacjach wojskowych. To zjawisko przestępcze realizuje się poprzez mechanizmy takie jak rekrutacja, przemieszczanie, przekazywanie, ukrywanie lub pozyskiwanie osób, przeważnie mężczyzn w wieku poborowym, w celu ich wykorzystania w ugrupowaniach zbrojnych. W takich sytuacjach ludzie stają się narzędziem realizacji celów wojennych, przy czym dochodzi do ograniczenia ich wolności, poniżenia godności, przymusowej mobilizacji oraz podporządkowania pracowniczego lub wojskowego. Takie czyny stanowią rażące naruszenie norm międzynarodowego prawa humanitarnego, zwłaszcza zasad ochrony ludności cywilnej i osób nieuczestniczących w działaniach bojowych (Khrystiuk, 2023).

Jednocześnie problem mobilizacji i wykorzystywania ludzi w ugrupowaniach zbrojnych dotyczy także kwestii reintegracji po zakończeniu działań bojowych. Wielu byłych bojowników wymaga kompleksowej pomocy medycznej, psychologicznej i społecznej, aby móc powrócić do życia cywilnego. Państwo powinno zapewnić rehabilitację, wsparcie w nabywaniu umiejętności zawodowych i zatrudnienia, utworzenie wyspecjalizowanych ośrodków wsparcia powrotu do społeczeństwa, a także mechanizmów ochronnych zapobiegających ponownemu wykorzystaniu lub zaangażowaniu w działalność przestępczą.

Szczególną uwagę zasługuje sytuacja, gdy podobne naruszenia są popełniane wobec osób posiadających status kombatantów, czyli członków sił zbrojnych strony nieprzyjacielskiej, lecz angażowanych do wykonywania zadań zabronionymi metodami według norm międzynarodowych. Takie czyny powinny być kwalifikowane jako naruszenie praw i zwyczajów wojennych według § 438 kodeksu karnego Ukrainy i z uwzględnieniem postanowień konwencji genewskich z 1949 r. oraz ich protokołów dodatkowych. Takie rozróżnienie nie tylko pomaga określić odpowiedzialność według statusu ofiary, ale zapewnia również pewność prawną przy klasyfikacji praktyk wyzyskowych w ramach konfliktu zbrojnego.

Oprócz kombatantów istnieją także specyficzne grupy osób, na przykład jeńcy wojenni czy cywile w obszarze konfliktu, którzy mogą stać się ofiarami zabronionych metod angażowania do działań związanych ze wsparciem operacji bojowych. Podobne praktyki często wiążą się z masowymi naruszeniami praw człowieka – torturami, pracą przymusową lub wykorzystywaniem nieletnich w jednostkach zbrojnych. Pogłębienie analizy pozwala ujawnić mechanizmy tych czynów, określić ich wpływ na stan psychiczny ofiar oraz stworzyć zalecenia dla rehabilitacji poszkodowanych po zakończeniu walk.

Pojęcia dotyczące „wykorzystywania osób w konfliktach zbrojnych” są w ukraińskim prawie karnym stosowane tylko częściowo. Niemniej jednak mają one zasadnicze znaczenie dla identyfikacji i karnoprawnej oceny praktyk wyzyskowych podlegających ściganiu.

Ważnym zadaniem wspólnoty prawniczej jest harmonizacja prawa krajowego z normami międzynarodowymi, które oferują konwencje genewskie, deklaracje haskie i inne umowy międzynarodowe. Systematyzacja pojęć pozwala uniknąć podwójnej wykładni, zapewnia jasność i efektywność stosowania norm prawa karnego, a także daje gwarancję ochrony ofiarom i możliwość postawienia sprawców przed sądami międzynarodowymi.

Mając na uwadze powyższe, proponuje się następującą praktyczną definicję wykorzystania osoby w kontekście konfliktu zbrojnego: jest to umyślne angażowanie osoby cywilnej lub innej osoby chronionej normami międzynarodowego prawa humanitarnego do wykonywania działań lub zadań, które mogą mieć charakter bojowy, wspierający, logistyczny, wywiadowczy, informacyjno-psychologiczny, administracyjny czy inny. Działania te zmierzają do osiągnięcia celów wojskowych, naruszenia porządku konstytucyjnego, suwerenności czy integralności terytorialnej państwa i wiążą się z ograniczeniem wolności, przymusem, wykorzystaniem szczególnie trudnego położenia bądź innymi ingerencjami w prawa i wolności człowieka.

Szczegółowe określenie tej definicji umożliwia specjalistom nie tylko teoretyczne zrozumienie granic stosowalności norm prawa karnego, ale także przygotowanie praktycznych zaleceń dla operacyjnej reakcji na przypadki naruszeń. Ważne jest uwzględnienie, że definicja powinna obejmować wszystkie możliwe formy zaangażowania – od bezpośredniej przemocy po manipulacje informacyjne, od presji ekonomicznej po wpływy administracyjne. Prawidłowa identyfikacja tych czynów pomaga tworzyć efektywne modele wsparcia dla ofiar i stanowi podstawę dla zmiany społecznej opinii o niedopuszczalności wyzysku bez względu na obszar jego występowania.

Pojęcie „zaangażowanie” w tym kontekście oznacza aktywne działania ukierunkowane na zmuszenie lub wciągnięcie innej osoby do udziału w określonej aktywności bez względu na jej wolę czy życzenie. „Zaangażować” oznacza zatem zainicjowanie udziału osoby lub wciągnięcie jej w procesy, które mogą obejmować także wykonywanie zadań związanych z potrzebami wojskowymi czy wsparciem konfliktu zbrojnego.

Istotne jest również skoncentrowanie się na psychologicznych metodach wciągania ludzi w niebezpieczną działalność: na przykład poprzez tworzenie atmosfery strachu, izolacji społecznej, wykorzystanie dezinformacji czy propagandy. Niekiedy ofiary nawet nie uświadamiają sobie rzeczywistego sensu swojego udziału i dostają się w sytuacje, które pozbawiają je możliwości wyboru. Dlatego kluczowe jest rozwijanie działalności prewencyjnej – aktywności edukacyjnych, informacyjnych i doradczych – zmierzających do zmniejszenia podatności społeczeństwa.

Takie zaangażowanie może być realizowane różnymi sposobami, na przykład przez przymus (nacisk fizyczny czy psychiczny), podstęp (zniekształcenie rzeczywistego celu działania), wykorzystanie szczególnie trudnego położenia (na przykład ubóstwa, zagrożenia życia, deportacji), propagandę czy manipulację (zwłaszcza w stosunku do nieletnich), rozkazy lub polecenia, a także rekrutację (pod pretekstem „pomocy” czy innych korzyści).

Najbardziej niebezpieczne są te przypadki, gdy do przymusu czy manipulacji dołączają się struktury przestępczości zorganizowanej lub wykorzystywana jest oszukańcza rekrutacja poprzez zwykłe agencje pracy czy pseudohumanitarne organizacje. Te scenariusze utrudniają wykrycie i kwalifikację przestępstw, zmniejszają skuteczność ochrony praw ofiar i prowadzą do długotrwałego stresu psychicznego oraz dezintegracji społecznej. Do walki z tymi zjawiskami potrzebna jest koordynacja państwowa i międzynarodowa z szerokim udziałem społeczeństwa obywatelskiego.

3. Mechanizmy przymusu, definicje prawne i wyzwania dla legislacji

Przykłady przymusu według praktyki Międzynarodowego Trybunału Karnego i Europejskiego Trybunału Praw Człowieka obejmują: strach przed przemocą, zatrzymanie, nacisk psychiczny lub nadużycie władzy; zastraszanie, szantaż i inne formy nacisku oparte na strachu czy desperacji; legalne lub nielegalne zatrzymanie; regularna przemoc wobec zatrzymanych, w tym przemoc seksualna; porwanie i przetrzymywanie ofiar; przemoc psychiczna; obietnice dla ofiar na przykład w zakresie zatrudnienia, edukacji lub pomocy rodzinie, jak również obietnice łaski.

Analiza orzeczeń międzynarodowych organów sądowych świadczy o ekstremalnej różnorodności praktyk przymusu – od bezpośredniego oddziaływania fizycznego po instrumentalizację osobistych czy rodzinnych okoliczności ofiar. Często ofiary znajdują się w sytuacjach całkowitej paraliżu oporu – zarówno z powodu traumy psychicznej, jak i braku wsparcia, strachu o bliskich lub utraty statusu społecznego. Badanie tych przypadków przyczynia się do udoskonalenia programów pomocy, budowania modeli rehabilitacji psychicznej i pracy adwokackiej dla skutecznej walki z tymi przestępstwami.

Ta definicja umyślnego zaangażowania osoby cywilnej czy innej osoby zmierza do kryminalizacji form działań, które mają znamiona gwałtownej ingerencji w funkcjonowanie ustroju państwowego. Jednocześnie jednak w pełni nie obejmuje specyfiki zachowań eksploatacyjnych charakterystycznych dla konfliktów zbrojnych.

Oznacza to, że w obszarze prawa karnego należy uzupełniać obowiązujące ustawodawstwo normami, które uwzględniają hybrydowe, pośrednie lub psychologiczne formy zaangażowania w działalność przestępczą. Istotnym wyzwaniem jest rozróżnienie mechanizmów zorganizowanego zaangażowania w celach wycisku w czasie pokoju i wojny: w sytuacjach kryzysowych spektrum praktyk przymusu może szybko się rozszerzyć, objąć nowe grupy społeczne i stać się bardzo trudnym do terminowej reakcji. Dlatego kompleksowa ocena, ekspertyzy interdyscyplinarne i implementacja standardów międzynarodowych powinny być priorytetem dla państwa.

4. Propozycje definicji, kierunki zmian systemowych i działania prewencyjne

Proponowana definicja umyślnego zaangażowania jako formy eksploatacji człowieka stanowi zatem podstawę dla identyfikacji i następczego ścigania karnego czynów ukierunkowanych na wykorzystywanie osób w konfliktach zbrojnych, a także pozwala dostosować podejście do kryminalnoprawnej oceny tych praktyk.

Istotne jest także podnoszenie kwalifikacji specjalistów, przygotowanie programów edukacyjnych dla śledczych, prokuratorów i sędziów, jak również wzmocnienie współpracy z międzynarodowymi ekspertami w zakresie integracji nowoczesnych metod śledczych. Badania pokazują, że systematyczne podejście do tworzenia norm prawnych zapewnia większą elastyczność i skuteczność w walce z przestępczością transnarodową, zwiększa szanse na rehabilitację ofiar i wzmacnia prewencję nowych przypadków wycisku w dobie współczesnych wyzwań społecznych.

5. Wnioski

Podsumowując, należy stwierdzić, że problem wykorzystywania człowieka w kontekście konfliktów zbrojnych wykracza poza ramy wyłącznie karnoprawnych mechanizmów walki. Wymaga kompleksowego podejścia, w ramach którego łączą się wysiłki prawników, pracowników socjalnych, lekarzy, psychologów, ekspertów międzynarodowych i organizacji społeczeństwa obywatelskiego. Tylko w ten sposób można osiągnąć efektywną i systemową prewencję tego zjawiska, zorganizować wsparcie dla ofiar i zapewnić rzeczywiste zmiany w ustawodawstwie oraz praktyce prawnej. Szczególną uwagę należy

poświęcić środkom prewencyjnym – podnoszeniu świadomości, kampaniom informacyjnym, zapewnieniu dostępu do pomocy prawnej i integracji ofiar po ich powrocie z obszarów konfliktu.

Jednocześnie trzeba podkreślić, że pokonanie wyzwań związanych z wykorzystywaniem ludzi i nadużywaniem konfliktów zbrojnych jest zadaniem nie tylko poszczególnych państw, ale i całej społeczności międzynarodowej. Ujednolicenie podejść, tworzenie wspólnych baz danych, wymiana najlepszych praktyk i tworzenie międzynarodowych standardów ochrony praw ofiar muszą być strategicznym priorytetem ONZ, UE, bloków regionalnych i rządów krajowych. Dalsze badania powinny poświęcić się głębszemu studiowaniu konkretnych mechanizmów eksploatacji, doskonaleniu instrumentów karnoprawnych, standaryzacji terminologii w przepisach prawnych oraz rozwijaniu systemów rehabilitacji fizycznej i psychicznej ofiar przestępstw.

Bibliografia

1. Khrystiuk, V.V. (2023). Vykorystannia osoby u zbroinykh konfliktakh yak ryznovyd ekspluatatsii liudyny [Use of person in armed conflicts as a type of human exploitation]. In *Kryminalna yustytisiya v umovakh viiskovoi ahresii ta hlobal'nykh vykykiv XXI stolittia: materials of XI Ukrainian national scientific conference of students and postgraduates* (Kharkiv, May 24, 2023) (pp. 55–57). Kharkiv: Pravo (Original work published in Ukrainian).
2. La Strada – Ukraine (2025, March 3). *Rezultaty opytuvannia shchodo vyjavlennia ryzykiv potraplennia do sytuatsii torhivli liudmy, trudovoi chy seksual'noi ekspluatatsii ta nasytstva pid chas viiny v Ukraini* [Results of the survey on the detection of risks of human trafficking, labor or sexual exploitation, and violence during the war in Ukraine]. Retrieved from <https://la-strada.org.ua/download/rezultaty-opytuvannya-shhodo-vyyavlennya-ryzykiv-potraplyannya-do-sytuatsiyi-torgivli-lyudmy>.
3. Verkhovna Rada of Ukraine Commissioner for Human Rights (2024). *Shchorichna dopovid pro stan dodershennia prav i svobod liudyny i hromadianyna v Ukraini za 2023 rik* [Annual report on the state of compliance with the rights and freedoms of man and citizen in Ukraine for 2023]. Kyiv. Retrieved from <https://ombudsman.gov.ua/report-2023/images/documents/annual-report-2023.pdf>.
4. Khrystiuk, V.V. (2023). Vykorystannia osoby v umovakh zbroinoho konfliktu yak ryznovyd ekspluatatsii liudyny: pytannia kvalifikatsii [Use of a person in armed conflict as a type of human exploitation: issues of qualification]. *Pravo i bezpeka*, 9, 357–363. Retrieved from http://lsej.org.ua/9_2023/title.pdf.